

**И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК
УНИВЕРСИТЕТИ К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК
МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 10.24.699

Кол жазмасы укугунда

УДК: 81:395(575.2)(043)

ЯНКЫН НАТАЛЬЯ ВИКТОРОВНА

**ОРУС ЖАНА ТҮРК ТИЛДЕРИНДЕГИ КЕПТИК ЭТИКЕТТИН
ЛИНГВОМАДАНИЯТ ТААНУУ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана
салыштырма тил илими

АВТОРЕФЕРАТ

филология илимдеринин кандидаты илимий
даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Бишкек – 2025

Изилдөө Кыргыз улуттук университетинин Жусуп Баласагын атындагы орус жана славян филологиясы факультетинин орус тили теориясы жана практикасы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи:

Дербишева Замира Касымбековна

Филология илимдеринин доктору, профессор, Б. Н. Ельцин атындагы КыргызРоссия Славян университетинин Дүйнөлүк цивилизациялар жана тилдер институтунун илим боюнча директорунун орун басары

Расмий оппоненттер:

Жетектеген уюм:

Диссертациялык иш 2025 -жылдын саат И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/102-pct-peh-h5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле диссертациялык кеңештин сайтынан (www.arabaev.kg) таанышууга болот.

Автореферат 202 - жылдын ___ таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, филология илимдеринин кандидаты, доцент

Джаркинбаева Н.Б.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Бул диссертациялык изилдөө орус жана түрк тилдериндеги кептик этикетти лингвомаданий жана коммуникативдикпрагматикалык жактан изилдөөгө арналган. Изилдөөнүн актуалдуулугу тилдик системаларды салыштыруучу изилдөөнү улуттук-маданий өзгөчөлүктөргө негиздөөгө жана алардын өзгөчөлүктөрүн маданият түрү, коммуникативдик жүрүм-турумдун өзгөчөлүктөрү, маданий баалуулуктар жана этностун коммуникативдик аң-сезими аркылуу түшүндүрүүгө болгон муктаждык менен шартталган. Этикеттик туюнтмаларды изилдөө өз актуалдуулугун жоготпойт, анткени аларда элдин маданий-тарыхый өнүгүүсү, анын салттары жана адаттары, руханий баалуулуктары, дүйнөнү түшүнүүсү, улуттук мүнөзү чагылдырылган. Башка элдин кептик этикетин, коммуникативдик жүрүм-турумунун жана адеп-ахлактык баалуулуктарынын өзгөчөлүктөрүн билбестен, ар кандай этностук маданияттардын өкүлдөрүнүн кыймыл-аракеттерин жана жүрүм-турумун туура эмес түшүнүү каталары келип чыгат. Түрк тилиндеги бардык этикеттик кеп актыларында каалоо ниети бар болгондуктан, талдоо үчүн этикеттик фразалардын ичинен каалоо-тилек кептик актысы тандалып алынды. Каалоолор кеңири колдонуу чөйрөсүнө ээ жана алардын маанисине жана иштөө өзгөчөлүктөрүнө жараша классификациялоого ылайык ар кандай фразалардын көптүгү менен мүнөздөлөт. Бул диссертациялык иш лингвистиканын жаңы багыттарынын алкагында ишке ашырылган: лингвомаданият таануу жана прагмалингвистика. Орус жана түрк коммуникативдик жүрүм-турумун изилдөө, каалоо-тилек этикеттик формулаларын билдирүү ыкмаларынын прагматикалык өзгөчөлүктөрү, ошондой эле лингвомаданият таануу аспектинде кептик этикетти сүрөттөө маселелери жетиштүү деңгээлде изилденген эмес деп эсептейбиз.

Диссертациянын темасынын илимий программалар жана негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Изилдөөнүн темасы демилгелүү мүнөзгө ээ.

Изилдөөнүн **максаты** – орус жана түрк коммуникациясындагы этикеттик туюнтмалардын лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн аныктоо жана алардын прагматикалык параметрлеринин өзгөчөлүктөрүн тактоо. Изилдөөнүн максатына жетүү үчүн төмөнкүдөй **милдеттер** коюлган: 1) кептик этикет маселелери боюнча жергиликтүү жана чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектерин изилдеп, бул маселенин теориялык негиздерин аныктоо; 2) кептик этикетти лингвомаданият таануу аспектинде талдоо; 3) орус жана түрк элдеринин коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир этүүчү

улуттук мүнөздүн үстөмдүк кылуучу менталдык өзгөчөлүктөрүн, этномаданий артыкчылыктарын жана баалуулуктарын аныктоо; 4) прагмалингвистика аспектинде кептик этикетти карап чыгып, орус жана түрк тилдериндеги этикеттик формулалардын тилдик жасалгалоо өзгөчөлүктөрүн, прагматикалык жана экстралингвистикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоо; 5) орус жана түрк тилдериндеги кептик этикеттин формулаларын классификациялоо маселесин изилдеп, этикеттик туюнтмаларды системалаштыруу; 6) орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек функциясына ээ этикеттик формулалардын салыштырма анализин жүргүзүп, этикеттик лексиканын лингвомаданий өзгөчөлүктөрүн жана анын иштөө спецификасын аныктоо.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы орус жана түрк этикеттик жана коммуникативдик жүрүм-туруму, лингвомаданий өзгөчөлүктөрү жана орус жана түрк тилдеринде этикеттик туюнтмаларды билдирүү ыкмаларынын прагматикалык параметрлери боюнча маселелердин жетиштүү деңгээлде изилденбегендигинде жатат. Изилдөөдөн төмөнкү **илимий жыйынтыктар** алынган: этностун коммуникативдик жүрүмтурумуна таасир этүүчү улуттук мүнөздөгү үстөмдүк кылуучу менталдык өзгөчөлүктөр, этномаданий артыкчылыктар жана орус жана түрк элдеринин баалуулуктары баса белгиленген; этикеттик туюнтмаларды билдирүүнүн тилдик каражаттары системалаштырылып, алардын прагмалингвистикалык мүнөздөмөлөрү берилген; салыштырылып жаткан тилдердеги каалоо-тилек функциясына ээ этикеттик формулалар лингвомаданий анализге алынган. Изилдөөдө лингвомаданий жана лингвопрагматикалык анализди айкалыштырган полипарадигмалык ыкма колдонулган.

Изилдөөнүн практикалык мааниси анын жыйынтыктарын салыштырмалуу лингвомаданият таануу жана лингвоөлкөтаануу боюнча атайын курстарды окутууда, жалпы жана жеке котормо теориясында, маданияттар аралык коммуникация теориясында жана практикасында, сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле орус жана түрк тилдерин үйрөтүү боюнча окуу китептерин жана практикалык колдонмолорду иштеп чыгууда колдонууга мүмкүнчүлүк бере алат.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кептик этикет белгилүү бир мааниге ээ жана өзгөчө функцияларды аткарган коммуникативдик бирдиктердин кеңири чөйрөсүн камтыйт. Кептик этикет улуттук маданияттын маанилүү элементи болуп саналат. Анда элдин бай тажрыйбасы, салттардын кайталангыс өзгөчөлүгү, жашоо образы, тиричилик шарттары жана ар бир элдин дүйнө таануу өзгөчөлүктөрү чагылдырылган.

2. Элдин коммуникативдик жүрүм-туруму улуттук дүйнө сүрөтүнүн таасири астында, улуттук мүнөздүн өзгөчөлүктөрү, идеялары жана маданий баалуулуктары негизинде калыптанат.
3. Кептик этикет прагмалингвистиканын маселелер чөйрөсүнө кирет, анткени белгилүү бир сүйлөө кырдаалында этикеттик туюнтмалардын иштөөсү атайын ниет менен сүйлөө аракети болуп саналат. Кептик этикеттин эрежелерин сактоо ийгиликтүү коммуникацияга шарт түзөт.
4. Кеп актыларына байланыштуу перформативдүү этикеттик этиштерди жана баарлашуу ритуалдарын чагылдырган фразеологиялык конструкцияларды колдонуу мүнөздүү. Орус жана түрк тилдеринде каалоотилек функциясына ээ этикеттик сүйлөө актыларынын эң стереотиптүү формасы имплициттик-перформативдүү сүйлөмдөр болуп саналат.
5. Түрк тилиндеги этикеттик-ритуалдык туюнтмалар көп түрдүүлүгү жана бай болгону менен айырмаланып, орус тилине салыштырмалуу басымдуулук кылат. Алар кеңири колдонуу чөйрөсүнө ээ жана маанисине, иштөө өзгөчөлүктөрүнө жараша классификациялоону талап кылган көптөгөн этикеттик туюнтмалардан турат.

Изилдөөчүнүн жекече салымы төмөнкүлөрдөн турат: изилдөө темасын тандоо, тил менен маданияттын, прагматика жана этнолингвистиканын өз ара байланышы тууралуу көз караштарды системалаштырууга аракет жасоо, материалдарды чогултуу жана талдоо, теориялык адабияттарды изилдөө, алынган изилдөө жыйынтыктарын жалпылоо жана системалаштыруу.

Изилдөө натыйжаларын апробациялоо. Изилдөө жүргүзүүнүн этаптары жана анын жыйынтыктары автордун жарыяланган эмгектерине чагылдырылып, ошондой эле конференцияларда, симпозиумдарда жана конгресстерде баяндалган: «Орус тили – коомдун маданий-билим берүү интеграциясынын фактору» аталышындагы II Эл аралык илимий-практикалык конференция (Кыргызстан, Бишкек, 2016); XXVI Эл аралык жайкы илимий мектеп (Россия, Санкт-Петербург, 2017); Улуу орус лингвисти, түркологу Евгений Дмитриевич Поливановдун 130 жылдыгына арналган «Тил жана тил процесстеринин өнүгүү динамикасы жөнүндө эркин талкуу» аталышындагы Эл аралык илимий конференция, (Кыргызстан, Бишкек, 2021); Т.Ж. Атжанов жана А.М. Родновдун элесине арналган «Жаштардын көзү менен заманбап илимий парадигма» аталышындагы XV Эл аралык илимий-практикалык конференция, (Казакстан, Костанай, 2021); «Тил, маданият жана адабият тармагындагы заманбап багыттар» аталышындагы II Эл аралык симпозиум (Түркия, Эрзурум, 2022); «Тилдер жана маданияттар ачык диалогу контекстинде орус тили» аталышындагы (студенттер жана жаш изилдөөчүлөр үчүн) IV Эл аралык конференция (Россия, Ростов-на-Дону, 2023); «Котормо

жана анын келечеги» аталышындагы IV Эл аралык симпозиум (Кыргызстан, Бишкек, 2023); Кыргызстандын атактуу тилчиси Г. С. Зенковдун 100 жылдыгына арналган «Заманбап реалийлердин контекстинде тил жана сөз» аталышындагы Эл аралык илимий конференция (Кыргызстан, Бишкек, 2024).

Диссертациянын жыйынтыктарын публикацияларда чагылдыруу толуктугу. Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары 11 публикацияда чагылдырылган. Анын ичинен 4 макала чет өлкөлүк (РИНЦ) журналдарда, ал эми 7 макала Кыргыз Республикасынын РИНЦ индекс системасына кирген журналдарда жарыяланган, анын ичинде 5 макала Кыргыз Республикасынын Улуттук аттестациялык комиссиясынын (КР УАК) тизмесине кирген рецензияланган илимий журналдарда басылып чыккан.

Изилдөөнүн түзүлүшү жана көлөмү. Диссертациялык изилдөө кириш сөздөн, үч бөлүмдөн, корутундудан жана 190 аталышты камтыган адабияттар тизмесинен турат. Диссертациянын жалпы көлөмү 186 бетти түзөт.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу негизделет; изилдөөнүн максаты жана милдеттери аныкталат; иштин теориялык жана практикалык мааниси негизделет; коргоого коюлган негизги жоболор түзүлүп көрсөтүлөт.

“Кептик этикетти изилдөөнүн теориялык негиздери” деп аталган **биринчи бапта** кептик этикет боюнча изилдөөлөрдүн анализи жүргүзүлөт жана ар кайсы илимпоздордун пикирлери каралат. Кептик этикет лингвомаданият таануу жана прагмалингвистикалык аспектилерде изилденет; ал сылыктык контекстинде жана сүйлөө коммуникациясынын бир бөлүгү катары каралат. Лингвомаданият таануу ыкмасынын алкагында кептик этикет катары этностун кептик жүрүм-турумунун улуттук маданиятынын өзгөчөлүктөрү кандай чагылдырылганы изилденет жана улуттук мүнөздүн негизги сапаттары аныкталат. Орус жана түрк этносторунун коммуникативдик жүрүм-турумуна түздөн-түз таасир эткен фактор катары алардын улуттук мүнөздөгү өзгөчөлүктөрү көрсөтүлөт.

1.1. Кептик этикеттин теориялык негиздери. Бул бапта кептик этикеттин ар кандай аныктамалары изилденип, анын өзгөчөлүктөрү жана функциялары белгиленет, ошондой эле кептик этикет боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөрдүн анализи берилет. Тилдин негизги функциясы – адамдар арасында барлашуу каражаты болуу. Баарлашууну изилдөө учурунда сүйлөөчүнүн жана угуучунун өз ара аракеттенүүсү бааланат, алардын коммуникация процессинде максатка жетүүсү, баарлашуунун ийгиликтүүлүгү

же ийгиликсиздиги, колдонулган тактикалары талданат. Этикет адам жана коом маданиятынын курамдык бөлүгү болуп саналат. Сүйлөп жаткан адамдардын социалдык ролдору жана сүйлөө жагдайлары коммуникация процессинде этикеттик формаларды тандоону аныктайт.

Этикет көптөгөн функцияларды аткарат (жөнгө салуучу, таануу, идентификациялоочу, коммуникативдик, этикалык, анын ичинде камуфляждоочу жана эстетикалык), бул аны ар кандай гуманитардык илимдерде – лингвистикада, психологияда, социологияда жана этнографияда изилдөө объектиси катары тандоону мыйзам ченемдүү кылат. Бирок этикет лингвистикада тереңирээк жана толук изилденген. Лингвистикалык изилдөөлөр кептик этикетти ар кандай аспекттерде карайт: структуралыксемантикалык, функционалдык, стилдик, прагматикалык, лингвомаданият таануу, контрастивдик жана башка аспектилерде.

Кептик этикеттин маселеси боюнча кеңири чөйрөнү жана изилдөөлөрдүн көптүгүн эске алсак да, аны изилдөө ишин токтотууга болбойт, анткени тил жана кеп дайыма өзгөрүүгө дуушар болуп турат.

1.2. Кептик этикет лингвомаданият таануу аспектинде. Бул бөлүм кептик этикетти улуттук маданияттын контекстинде изилдөөгө арналган. Тил жана маданият маселеси – тилди жөн гана коммуникация жана таануу каражаты эмес, улуттун маданий коду катары караган изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде негизги темалардын бири болуп саналат.

Этикеттик мамилелер универсалдык кубулуш болуп саналат, бирок алардын улуттук өзгөчөлүктөрү бар, ошондуктан аларды “тил жана маданият” деген маселе чегинде изилдөө керек. Этикеттик туюнтмаларда улуттук маданият, элдин бай тажрыйбасы, салттар, жашоо образы чагылдырылган. Ошондуктан кептик этикетти изилдөө лингвомаданият таануунун маанилүү предметтеринин бири болуп эсептелет. Ар бир маданиятта адамдардын жүрүм-туруму алардын социалдык ролдоруна ылайык, кадыресе кырдаалдарда кандай мамиле кылышы керектиги тууралуу түшүнүктөрү менен жөнгө салынат. Бүгүнкү күндө салыштырмалуу лингвомаданият таануу чөйрөсүндө көптөгөн эмгектер жарык көрдү, алар ар кандай тилдерде лингвомаданияттык өзгөчөлүктөрдү аныктоого багытталган.

Көптөгөн изилдөөчүлөрдүн пикиринде, тилдердин лексикалык системаларына эмес, улуттук менталитеттердин, тилдин ээсинин мүнөзүн салыштырганда, ар бир этностун тилдик дүйнө таанымындагы өзгөчөлүктөрү ачык көрүнө турганы белгиленет.

Бул бапта лингвомаданият таануу бирдиктери, тилдик дүйнө сүрөтү, лингвомаданият коддору жөнүндө сөз болот. Тил жана маданияттын өз ара байланышындагы эң маанилүү бирдиктер тилдин гана мазмунун эмес,

маданий маалыматты да чагылдырган бирдиктер болуп саналат. В. А. Маслованын пикири боюнча, мындай бирдиктерге төмөнкүлөр кирет: эквиваленттик эмес лексика жана лакуналар; мифологиялашкан тилдик бирдиктер; тилдин паремиологиялык фондусу; тилдин фразеологиялык фондусу; эталондор, стереотиптер, символдор; метафоралар жана тилдин образдары; тилдердин стилистикалык түзүлүшү; сүйлөө жүрүм-туруму; кептик этикеттин чөйрөсү.

1.3. Кептик этикет прагмалингвистика аспектинде. Кептик этикет лингвистикалык прагматиканын изилдөө предметине кирет, анткени кептик этикеттин эрежелерин сактоо ийгиликтүү жана гармониялуу коммуникациянын шарттарынын бири болуп саналат. Кептик этикет түздөнтүз баарлашуу учурунда ишке ашат. Сүйлөшүү ошол учурда адамдардын арасында болот. Мындай сүйлөө кырдаалы грамматикалык формаларда чагылдырылып, ошол эле учурда баарлашуунун прагматикалык координаттарын түзөт.

Прагматиканын алкагында этикет билдирүүлөрү ачык жана жашыруун сүйлөм максаттарын чагылдырган болушу мүмкүн, аларды лингвистикалык прагматиканын негиздөөчүсү Ж. Остин “иллокутивдик күчтөр” деп атаган. Кептик этикетти колдонуу максаты баарлашуу үчүн ыңгайлуу маанай түзүү зарылчылыгын жаратууда. Себеби скепстик этикеттин эрежелерин ишке ашыруу зарылдыгы менен түшүндүрүлөт. Прагматика үчүн маанилүү милдеттер адамдын маектешине сүйлөө таасирин тийгизүү үчүн жүрүм-турум механизмдин түшүндүрүү жана сүрөттөө болуп саналат.

Прагмалингвистикалык аспектке кеп иш-аракеттери тилдик бирдиктердин колдонулуш жана сүйлөөчүлөрдүн максаттарынын ортосундагы өз ара көз каранды мамилелерди аныктоо позициясынан изилденет. Прагмалингвистиканын негизинде кеп актыларынын теориясы турат. Бул бапта кеп актыларынын структурасы жана Ж. Л. Остин менен Ж. Р. Серл тарабынан сунушталган классификациясы изилденет. Көпчүлүк этикеттик туюнтмалар кеп актыларынын өзгөчө классына, башкача айтканда экспрессивдерге кирет. Экспрессивдердин максаты – сүйлөөчүгө карата маектешинин оң реакциясын жаратуу. Сүйлөөчү кандайдыр бир ой-пикирди айтуу аркылуу эмоционалдык мамилени билдиргени экспрессивдүү сөздөрдүн ийгиликтүү болушуна өбөлгө түзөт. Иллокутивдик күч эки түрдө колдонулушу мүмкүн: түз жана кыйыр. Түз кеп актыларында эксплициттик мааниси сүйлөмдүн компоненттеринин жалпы тилдик мааниси менен аныкталат, ал эми кыйыр кеп актыларында иллокутивдик күчтүн бир түрү экинчи түрдөгү кеп актысын ишке ашыруу үчүн колдонулат, бул процесс сүйлөөчүнүн коммуникативдик компетенциясынын негизинде болот.

1.4. Этикеттик туюнтмалар сүйлөө коммуникациясынын бөлүгү катары. Бул бөлүмдө кептик этикет сылыктык контекстинде каралат. Сылыктык — бул баарлашуунун ыңгайлуу атмосферасын түзүүгө жана коомдогу гармонияны сактоого жардам берүүчү маанилүү каражат. Сылыктык талаш-тартыштарды болтурбай, сүйлөшүүчүлөр арасында жакшы түшүнүүнү жана урматтоону жаратат. Сылыктык категориясы тилдик каражаттарды гана эмес, социалдык нормаларды, маданий аспектилерди жана жеке инсандар аралык баарлашуунунун психологиясын да камтыйт. Баарлашуунун деңгээлине жараша эки түрдүү баарлашуу түрү бар: жеке инсандар аралык баарлашуу — бул күнүмдүк жашоодо кеңири колдонулган баарлашуу түрү, ал жерде жалпы сылыктык жана урматтоо нормалары колдонулат; жана маданияттар аралык баарлашуу — ар кандай маданияттардан жана тилдик коомдордон келген адамдар ортосунда баарлашуу. Бул учурда кептик этикет маданияттар арасындагы айырмачылыктарды, нормаларды жана ар бир маданиятка мүнөздүү табуларды эске алышы керек. Мисалы, түрк тилинде сылыктыктын ар кандай деңгээлдери колдонулат, бул Осмон империясынан калган наамдарды (титулдарды) колдонгон түрк коомундагы жогорку өнүккөн социалдык иерархияларга байланыштуу. Ал эми орус тилине формалдуу жана бейформал (вы / ты), аты жана атасынын аты менен кайрылуулар мүнөздүү.

Кептик этикеттин сылыктык контекстиндеги маселеси теоретикалык аспектилерди жана ар түрдүү социалдык жана маданий контексттерде баарлашуу нормаларын колдонуудагы практикалык маселелерди камтыган көп кырдуу тема болуп саналат.

1.5. Орус жана түрк коммуникативдик маданияттын негизги өзгөчөлүктөрү. Ар кандай маданияттардын өкүлдөрүнүн коммуникативдик жүрүм-турумунун улуттук-маданий өзгөчөлүктөрүн билүү — маданияттар аралык баарлашуунун ийгиликтүүлүгү үчүн маанилүү шарт, ал жалпы маданий жана топтук нормалардын бузулушуна жол бербейт. Бул бөлүмдө орус жана түрк коммуникативдик жүрүм-турумунун негизги өзгөчөлүктөрү сүрөттөлгөн.

Коммуникативдик жүрүм-турумду сүрөттөө көптөгөн илимдердин кесилишинде жүргүзүлөт: этнография, психология, социалдык психология, социология, психоллингвистика, коммуникация теориясы, риторика, лингводидактика жана өзгөчө лингвистика. Ар бир этностун тили анын маданий баалуулуктарынын, жүрүм-турум нормаларынын жана дүйнө таанымдарынын издерин сактайт.

Орус менталитети география, тарых жана диндин таасири менен түзүлгөн. Орусия Чыгыш менен Батыштын ортосунда жайгашып, эки цивилизациянын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүн камтыйт. Кенен жерде байыр алган, катаал климатка ээ жана көп улуттуу өлкөдө түбөлүктүүлүккө жана

чыдамкайлыкка болгон каалоо өнүгөт. Христиан динин кабыл алуу, бутпарастык салттардан синтезделген, улуттук мүнөзгө да чоң таасир тийгизген. Орусия - ортодо турган өлкө. Анын ортолук орду орус улуттук мүнөзүнүн негизи болуп саналат.

“Орус тил дүйнөсүнүн сүрөтүнүн негизги идеялары” (А. Д. Шмелев, А. А. Зализняк, И. Б. Левонтина) деген китепте орус маданиятынын негизги идеялары белгиленген: дүйнөнүн күтүүсүздүгү, жыйнактыктын мааниси, жан дүйнө тынчтыгына кенен мейкиндиктин кереги, мамилелерге көңүл буруу, адилеттикке умтулуу, “жогорку” жана “төмөн” түшүнүктөрүн салыштыруу, чындыкты баалоо жана практикалык пайдадан баш тартуу. Ю. Е. Прохоров жана И. А. Стернин орус менталитетинин негизги өзгөчөлүктөрү катары: жыйнактыкты, ак пейилдикти, турмуштагы импульсивдүүлүктү, “ортодо” болууга каршы болууну, мыйзамдарга баш ийбөөнү; ошондой эле мартчылыкты, чыдамкайлыкты, боорукердикти, момундукту, адилеттикке умтулууну, биргеликтүүлүктү, эрдикти жана багынбоо жөндөмүн белгилешкен.

Түрк элинин коммуникативдик жүрүм-туруму азырынча толук сүрөттөлгөн эмес. Биз бул изилдөөгө негизделип, жергиликтүү жана түрк изилдөөчүлөрүнүн тарых, этнография жана социология жаатындагы эмгектерине таянып, түрк улуттук менталитетинин негизги өзгөчөлүктөрүн бөлүп көрсөткөнгө аракет кылдык, бул өзгөчөлүктөр түрк коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир этет деп эсептейбиз.

Түрк улутунун коммуникативдик маданиятында көп кылымдык салттар, адаттар, ишенимдер жана элдин көндүмдөрү чагылдырылган, бул түрк менталитетинин негизин түзөт. Ислам философиясы түрк маданиятынын негизги деп айтууга болот. Исламдын таасири астында түрк менталитети түзүлүп, элдин баалуулуктары жана ишенимдери пайда болуп, бул социалдык мамилелерге, жүрүм-турум нормаларына жана түрк элинин коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир эткен негизги факторлордун бири болуп калды. Исламдын негизги баалуулуктары катары ишеним, жашоо, акыл, урпак калтыруу, менчиктөө белгиленет. Исламдын таасири менен түрк элинин кайрымдуулук, жардам көрсөтүү, конокту кабыл алуу жана сабырдуулук баалуулуктары түзүлгөн. Маданий үстөмдүк катары, түрк коомунда динге байланыштуу урмат-сыйдын чоң мааниси бар. Түрктөр үчүн улууларга болгон сый-урмат айырмаланып турат. Түрк маданиятында үй-бүлөлүк баалуулуктар жана салттуу ашкана чоң мааниге ээ.

Түрк коомунда башкалардын пикири чоң мааниге ээ, ошондуктан ар бир түрк элинин өкүлү өз жашоосун “*El alem ne der*” (эл эмне дейт) деген ой менен жашайт. Ошондой эле үй-бүлө ичиндеги мамилелер менен бирге коңшулар

менен болгон байланышка да чоң маани берилет, алар көбүнчө үй-бүлөлүк ишчараларга активдүү катышат.

Түрк жана орус маданиятында убакыт абсолюттук баалуулук катары каралбайт, адамдын мамилеси баалуу, бул макал-лакаптар менен далилденет: *Acele işe şeytan karışır* (шашкан шайтандын иши), ал эми орусчасы – *Поспешишь – людей насмешишь*. Түрк коомунда убакыт бөлүктөргө бөлүнбөйт жана түрктөр убакытты майда бирдиктерге бөлбөстөн жалпы карашат.

Эмпатия жана башка бирөөнүн сезимин түшүнүү түрк улуттук мүнөзүнүн маанилүү аспектилерине кирет. Түрктөр көпчүлүк чет элдиктер үчүн түшүнүксүз өздөрүнө мүнөздүү дене тили жана кыймылдары менен айырмаланышат. Түрк маданиятында байланыш түзүү маанилүү. Бул билдирүүнү түшүндүрүү үчүн бир мисал катары бейтааныш адамдан көңүл бурууну өтүнүү максатында колдонулуучу сөздү келтирүүгө болот: *“Bakarmısınız”* (Бери карап коесузбу?).

Бул бөлүмдө орус жана түрк менталитетинин коммуникативдик мааниге ээ өзгөчөлүктөрү каралып, алар коммуникативдик жүрүм-турумга кандай таасир этери талданды. Орус жана түрк коммуникативдик жүрүмтурумундагы негизги айырмачылыктардын себептери тарыхта калыптанган маданияттын түрлөрү, менталдык өзгөчөлүктөрү жана маданий баалуулуктар менен байланышкан, ошондой эле коомдук маданий мамилелердин өзгөчөлүктөрү менен дагы айырмаланары аныкталды.

Экинчи бапта “Материал, методикалык база жана изилдөөнүн ыкмалары” деген темада изилдөөнүн материалын тандоо, илимий изилдөөлөрдүн методологиясы жана колдонулган ыкмалар тууралуу айтылат.

2.1. Изилдөө материалы. Изилдөөнүн материалы катары орус жана түрк тилдериндеги этикеттик туюнтмалар алынган. Материалдын булактары — орус жана түрк тилдериндеги кептик этикет боюнча сөздүктөр, тилачарлар жана окуу колдонмолору. Материалдын негизги булактары болуп төмөнкү сөздүктөр тандалды: А. Г. Балакаядын “Орус кептик этикет сөздүгү: 6000ге жакын этикеттик сөздөр жана сөз айкаштар”; А. Н. Баскаковдун “Ири түрк орус сөздүгү”; В. И. Далдын “Орус элинин макалдары”; С. И. Ожегов жана Н. Ю. Шведова жазган “Орус тилинин түшүндүрмө сөздүгү: 80 000 сөз жана фразеологиялык билдирүүлөр”; Халил Эрсойлунун “Түрк тилиндеги каалоотилек билдирүүлөр жана каргыштар” сөздүгү (Türk Dilince Dualar Beddualar Sözlüğü); О. Ю. Мансурованын “Түрк-орус макалдар сөздүгү”; Тугба Өзтүрктүн “Макалдар жана учкул сөздөрдүн сөздүгү” (Atasözleri Deyimler Sözlüğü); Чигдем Эролдун “Түрк тилиндеги туруктуу сөз айкаштарын изилдөө” (Türkiye Türkçesinde Kalıp Sözler Üzerine Bir İnceleme). Бул изилдөөгө жалпысынан 940 кеп актыларынын бирдиги анализге алынган,

алардын 510сү түрк тилинен жана 430сү орус тилиндеги кептик этикет бирдиги.

Изилдөөнүн **объектиси** орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек билдирүүлөрү бар этикеттик сүйлөө формулалары, улуттук маданияттын контекстинде каралат.

Изилдөөдөгү **предмет**, орус жана түрк тилдериндеги туруктуу этикеттик билдирүүлөрдүн улуттук-маданий жана прагмалингвистикалык өзгөчөлүктөрү алынат.

Экинчи баптын экинчи бөлүмүндө “Методологиялык база жана изилдөөнүн ыкмалары” деп аталып, салыштырмалуу лингвистикалык жана маданият таануу изилдөөлөрүндө колдонулган ыкмалары берилген.

Изилдөөнүн методологиялык негизин кептик этикеттин, коммуникативдик жүрүм-турумдун, лингвомаданият таануунун, прагмалингвистиканын, тарыхтын, социологиянын жана этнографиянын чөйрөсүндөгү улуттук жана чет элдик илимпоздордун эмгектери түзгөн.

Кептик этикеттин проблемаларына арналган теориялык жана практикалык изилдөөлөр чет элдик жана кыргызстандык бир катар окумуштуулардын аттары менен байланыштуу, алардын арасында Н. И. Формановская, В. Г. Костомаров, Е. М. Верещагин, И. А. Стернин, В. Е. Гольдин, А. А. Акишина, М. А. Кронгауз, А. Г. Балакай, Е. В. Вдовина, М. М. Бахтин, С. А. Рисинзон, А. А. Зубарева, П. К. Кадырбекова, Т. С. Кокоева, Ч. Т. Сыдыкова сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектери орун алган. Түрк кептик этикетке арналган изилдөөлөрдүн арасында А. М. Тузлу, Е. М. Напольнова, Э. З. Дулаева, Ч. Эрол, Х. Эрсойлу, К. Эйүпоглу, А. Дагпынар, О. Аксой жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектери белгилүү.

Лингвомаданият таануу тарабынан концепция В. Гумбольдт, А. А. Потебня, Ш. Балли, Ж. Вандриес, И. А. Бодуэн де Куртене, Р. О. Якобсон, А. А. Леонтьев, В. В. Воробьев, В. А. Маслова, В. Н. Телии, В. В. Красных, И. А. Стернин, С. В. Иванова, З. З. Чанышова, И. А. Батанова, З. К. Дербишева, У. Ж. Камбаралиева, Г. А. Мадмарова, С. И. Ибрагимов, Б. Б. Нарынбаева, А. Н. Сыдыков, Ч. С. Тулеева, А. Т. Абдраева, Б. Ш. Усубалиев, С. С. Жумалиев, К. З. Зулпукаров, М. Ж. Тагаев сыяктуу окумуштуулардын эмгектери менен берилген.

Прагмалингвистиканын негизги принциптери Ж. Остин, Ж. Серль, Т. А. ван Дейк, Г. П. Грайс, Ж. Мэй, Д. Лич, В. Г. Гак, В. В. Богданов, Г. В. Колшанский, Е. С. Кубрякова, Н. А. Трофимова, Е. В. Падучева, И. П. Сусова, О. С. Иссерс, Б. Ю. Норман, С. Ж. Мусаев, З. К. Караева, П. К. Кадырбекова, Ч. К. Найманова, Г. К. Джумалиева, Б. Е. Дарбанов сыяктуу изилдөөчүлөрдүн иштеринде камтылган.

Бул изилдөөгө баяндоочу-аналитикалык жана салыштырмалуу ыкмалары колдонулган. Изилдөөдө анализ, синтез, материалды толук тандоо, байкоо ыкмасы, ошондой эле семантикалык жана лингвопрагматикалык анализ ыкмалары пайдаланылган.

Үчүнчү бапта “Түрк тилинин этикет формулаларынын орус тили менен салыштыруусу” орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн лингвомаданият таануу жана прагмалингвистикалык өзгөчөлүктөрү аныкталып, анализделет.

3.1. Прагматикалык жыштык жана кептик этикет билдирүүлөрүнүн орус жана түрк тилдеринде тилдик түзүлүшү. Бул бөлүмдө ар кандай экспрессивдик кеп актыларынын прагматикалык параметрлери каралат. Орус жана түрк тилдеринде каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн лексикалык мазмуну жана тилдик түзүлүшү толук изилденет, анткени каалоо-тилек билдирүүсүнүн иллокутивдик функциясы түрк тилиндеги бардык экспрессивдик сүйлөө актыларында көрүнөт. Түрк жана орус тилдеринде каалоо-тилек билдирүүлөрүн айтуу үчүн колдонулган лексико-грамматикалык конструкциялар каралган, алар ар кандай сылыктыктын даражасына ээ, бирок алар белгилүү бир чектелген жагдайларда колдонулат жана стандарттуу каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн (бактылууулук, ден соолук, сүйүү, ийгилик, бакубаттык жана башка) негизги компоненттерин камтыйт. Каалоо-тилек билдирүүсү сүйлөшүүчүлөр ортосунда коммуникативдик тең салмактуулукту сактоо максатын көздөйт, ошондуктан адресатты кыстабаш үчүн, каалоо-тилекти билдирүүнүн кыйыр ыкмалары сейрек кездешет. Түрк тилинде каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн имплициттикперформативдик түрлөрү басымдуулук кылат, алар тилдик формалардын ар түрдүүлүгү менен мүнөздөлөт. Орус тилинде каалоо-тилек билдирүүнүн бир түрү болуп перформативдик этиштен турган эксплициттик-перформативдик форма саналат. Орус тилиндеги каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн эң стереотиптүү формасы дагы имплициттик-перформативдик сүйлөөлөр болуп саналат. Алардын расмий түрдө перформативдик бөлүгү жок, бирок алар бардыгы перформативдик болуп эсептелет, анткени алардын колдонуу менен белгилүү бир сүйлөө аракети жасалат.

3.2. Орус жана түрк тилдериндеги этикеттик билдирүүлөрдүн типологиясы. Бул бөлүмдө этикеттик формулаларды системалаштыруу жөнүндө айтылат жана салыштырылган лингвомаданияттарда бул түзүлүштөрдүн маанилүүлүгүн эске алуу менен билдирилген шарт боюнча каалоо-тилек функциясы менен этикеттик туюнтмаларды классификациялоо сунушталат. Түрк кептик этикеттин формулаларынын арасында каалоо-тилек билдирүүлөрү чоң бөлүк ээлейт. Алар үч категорияга бөлүнөт: жалпы

каалоотилектер – ыраазычылык билдирүүлөрү жана бата; каалоо-тилек билдирүү максатында кырдаалдык жана синкреттик этикеттик формулалар.

3.3. Каалоо жана бата берүү өңүттөгү каалоо-тилек билдирүүлөр.

Бул бөлүм төрткө бөлүнөт: “3.3.1. Диний каалоо-тилектер”, “3.3.2. Ден соолукка байланышкан каалоо-тилектер”, “3.3.3. Байлык жана молчулук менен байланышкан каалоо-тилектер”, “3.3.4. Ийгилик, каалоо-тилектердин орундалышы жана бактылуулукуга байланышкан каалоо-тилектер”.

Диний каалоо-тилектер тобундагы билдирүүлөрдө өлгөндөн кийин жашоо улануусуна болгон ишенимге негизделген, ошондуктан адамдарга өлгөндөн кийинки жашоонун жарык болуусун тилешет. Орус маданиятында диний каалоо-тилектер православдык ишенимдердин негизинде көрсөтүлөт, бул жерде Кудайга даңк берүүчү каалоо-тилектер маанилүү. Мындай дубаларда, каалоолордо Кудайга адамзаттын касиеттери берилет жана ага жардамчы, мээримдүүлүк кылуучу катары мүнөздөмө берилет. Түрк тилинде каалоо-тилек билдирүүлөрүнүн сегменти өлгөндөн кийин бейишке кирүүнү тилеген билдирүүлөргө ээ. Андай тилектерде Исламдын догмаларын жашоодо сактоо, өлгөндөн кийин бейишке кирүү үчүн талап кылынат: *Allah iki cihanda aziz etsin* (Алла эки дүйнөдө да ыйык кылсын).

Орус жана түрк тилиндеги каалоолордо ден соолукка биринчи орунда маанилүү орун берилет. Түрк тилиндеги ден соолукка байланыштуу каалоолор кызыктуу келет, анткени анда адамдын денесиндеги айрым органдарга (көз, баш, бут жана башкалар) көңүл бурулат: *Allah göz buğu vermesin* (Алла көзүңө чел кабык жаппасын); *Gözünün feri (kuvvati, gücü, nuru) kesilmesin* (көзүңдүн жарыгы жана күчү өчпөсүн); *Allah başını ağrıtmasin* (Алла башыңды оорутпасын); *Allah, elden ayaktan ayırmasin* (Алла, колуңдан жана бутуңдан ажыратпасын). Түрк лингвомаданиятында ден соолук жана ооруга байланыштуу каалоолор ар түрдүү маданий коддор аркылуу жеткирилет, мисалы, ооруну берүүдө буюм коддору колдонулат (жастык, керебет): *Allah başını yastığa düşürme* (Алла башыңды жастыкка жаткырбасын).

Орус тилинде ден соолук темасы көп учурда саламдашуу учурунда саламаттык каалоо менен коштолот, анын эң көп колдонулган формасы “*Здравствуйте*” (“саламат болуңуз”) болуп саналат. Ден соолукту каалаган каалоолор ар кандай кеп актыларында жана кырдаалдарда колдонулат.

Руханий баалуулуктардан тышкары ар бир элдин жашоосунда материалдык баалуулуктар да чоң мааниге ээ. Түрк лингвомаданиятында байлык агрардык маданий код менен берилген: буудай, толук кампа. Түрк этикет формулаларындагы предметтик жана тамак-аш коддорунун активдүүлүгүн белгилей кетүү керек. *Алтын, күмүш, капчык, табак* сыяктуу маданий символдор көп кездешет, ошондой эле тамак-аш азыктарынын аталышы – *май, бал*: *Allah tuttuğunu altın etsin* (Алла колуңду тийгизгендин

баарын алтынга айландырсын); *Bir elin yağda bir elin balda olsun* (Бир колуң майда, бир колуң балда болсун). Орус маданиятында *Хлеб да соль; Чай да сахар* (нан менен туз, чай менен шекер болсун маанисинде) тамак-аш коду каалоолордун иллокутивдик күчүн айкалыштырган саламдашууда берилет. Түрк каалоолорунда кокустан келген байлыкты күтүүнү көрсөткөн билдирүүлөр көктөн жаашы керек же түшүшү керек деп *Allah gökten yağdırma* (Алла асмандан жаадырсын) сыяктуу каалоолорду колдонушат.

Орус тилинде байлык орус элинин турмуш-тиричилигинин илгерки маанисин чагылдыруу аркылуу архаикалык каалоолордо байкалат, мисалы, *Возом возить! Возом не свозить, носом не сносить!* (Кампаң данга толсун маанисинде).

3.4. Кырдаалдык этикеттик формулалар. Бул бөлүмгө алты бөлүмчө кирет: “3.4.1. Адамдарга моралдык колдоо көрсөтүүчү этикеттик формулалар”, “3.4.2. Жамандан, көз тийүүдөн коргонуу үчүн этикеттик формулалар”, “3.4.3. Узатууда бата берүүчү этикеттик формулалар”, “3.4.4. Эмгектенүү учурундагы каалоо-тилектер”, “3.4.5. Маанилүү окуяларга байланыштуу каалоо-тилектер (той, бала төрөлүү)”, “3.4.6. Турмуштук кырдаалдардагы этикеттик формулалар (жаңы буюм алуу, тамактануу, мончого баруу жана башка)”.

Кырдаалдык каалоо-тилектер – бул белгилүү бир кырдаалдарга, адамдардын жашоосундагы окуяларга байланыштуу каалоо-тилектер. Бул топко турмуштагы маанилүү окуялар менен байланышкан ритуалдык каалоотилектер кирет: үйлөнүү салттары, баланын төрөлүшү. Түрк тилинде сапарга жөнөгөн адамга бата берүүчү каалоо-тилектер кенири колдонулат. Бул түрк элинин көчмөн турмушунда жолдун маанисинин жогору экенин билдирет. Ошондой эле, түрктөрдүн үй-бүлө салттарына байланыштуу көптөгөн ритуалдык каалоо-тилектердин болушу, үй-бүлө баалуулуктарынын коомдогу маанилүүлүгүн көрсөтөт. Бул топко, ошондой эле, жашоодогу ар кандай окуяларга (кырдаалдык-турмуштук) байланышкан каалоо-тилектер кирет, алар күнүмдүк турмушта коомдо көп кездешет. Мындай каалоо-тилектер эмоциялык функцияны аткарып, позитивдүү маанай жаратат.

Түрк тилинде каалоо-тилектердин көп бөлүгүн үй-бүлө салттары менен байланышкан этикеттик билдирүүлөр түзөт. Түрк коомунда үй-бүлө негизги баалуулуктардын бири болуп эсептелет. Бардык үй-бүлө салттары бүгүнкү күндө Түркияда сакталууда. Бул бөлүмдө үй-бүлө курууга тийиштүү каалоотилек жана баталар коштолгон куда түшүү жана үлпөт салттарына арналат. Көптөгөн үйлөнүүдөгү каалоо-тилектер диний негизге ээ жана алар Алладан жубайлардын бактылуу болушун, биримдиктеринин бекем болушун тилейт: *Allah hayırlı etsin* (Алла бактылуу кылсын); *Allah gönendirsin* (Алла батасын берсин). Үй-бүлөнүн негизги максаты – жубайлар балалуу болуп,

урук улантылсын деген тилектер. Мындай каалоо-тилектерде көбүнчө үй-бүлөнү улантуу мааниси камтылган. Метафорикалык түрдө “ата-энеси менен чоңоюу” деген мааниси берген “төрт көз” образы бар. Бул билдирүүлөр катышкан төмөнкүдөй каалоо-тилектерден көрүүгө болот: *Allah dört gözden ayırmasin* (Алла төрт көздөн ажыратпасын); *Allah, analı babalı dört gözden ayırmasin* (Алла ата-энеден ажыратпасын); *Allah kimsenin evladını dört gözden ayırmasin* (Алла эч кимдин баласын төрт көздөн ажыратпасын).

Түрк маданиятында көз тийүүдөн коргоо боюнча тилдик формулалар көп кездешет. Түрк элинин арасында бүгүнкү күнгө чейин адамдардын жаман көздөн, ниети кара күчтөрдөн же башкалардын көз артуусунан улам келечектеги пландар тоскоолдуктарга учурайт деген ишенимдер бар.

Түрк маданиятында конок тосуу жана тамактануу өзгөчө мааниге ээ, ошондуктан тамак ичүү менен байланышкан көптөгөн жакшы каалоотилектер бар.

Орус тилинде түпкү орус дүйнөтаанымын мүнөздөгөн, дыйканчылык (жер айдоо, аңчылык, балык уулоо, үй чарбасы жана башка) сыяктуу ар кандай эмгек түрлөрүн көркөм чагылдырган көптөгөн каалоо-тилектер бар. Мисалы, кой кыркуу (*Шерстки горсточку*), мал союу (*Мясо – сахар*), талаада иштөө (*Легкого поля*), меш жасоо (*дым в трубу*), сары май куюу (*сыр да масло*), токуу (*Шёлк да бумага; Спех за стан*), мал айдоо (*Юрий (Егорий) (покровитель домашнего скота) в стадо*), жүн ийрүү (*Прямина в кроены, а кривизна в лес*), чөп чабуу (*Травочкой да за косочку*), тамак даярдоо (*Скачки на сковороде*), өрт өчүрүү (*Сухих рукавов*).

Түрк маданиятында соода чоң мааниге ээ. Түркиянын көптөгөн тургундары соодагерлик менен алектенет, ошондуктан бул түрдөгү ишаракеттер тилде да чагылдырылат: *Allah satı pazar vere; Allah, çarşınıza pazar versin; Pazar ola* (соодаң жакшы болсун). *Kesene bereket* (капчыгың дайым толо болсун маанисинде) жана *Allah bereket versin* (Алла ашыгы менен байлык берсин).

Түрк тилиндеги этникалык өзгөчөлүктөрдүн бири – жаңы буюм сатып алууга байланышкан тилдик формулалар. Бул формулалар эки функцияны аткарат: сатып алуу менен байланышкан куттуктоо жана ошол буюмдун кубаныч алып келип, пайдалуу болушун каалоо: *Güle güle giyiniz* (сүйүнүү менен кийиңиз).

3.5. Синкреттүү этикеттик билдирүүлөр. Бул бапка төрт бөлүм кирет: “3.5.1. Саламдашууда жана коштошууда тилдик актылардын каалоотилек билдирүүлөрү”, “3.5.2. Куттуктоодо тилдик актылардын каалоотилек билдирүүлөрү”, “3.5.3. Рахмат айтуу учурунда тилдик актылардын каалоотилек билдирүүлөрү”, “3.5.4. Кайгыруу учурунда тилдик актылардын каалоотилек билдирүүлөрү”. Синкреттүү каалоо-тилектер – бул башка тилдик

актылардын маанилери менен татаалдашкан, мисалы: саламдашуу, коштошуу, ыраазычылык билдирүү, көңүл айтуу, куттуктоо же аталган тилдик актылардан кийин колдонулган билдирүүлөр. Мындай синкреттүү каалоолор байланыш түзүүчү, фатикалык, жана эмотивдик функцияларды аткарат.

Бул изилдөөнүн жыйынтыгы боюнча орус жана түрк тилдериндеги этикеттик сөз формулаларынын анализи көрсөтөт, бул тилдерде кеңири колдонулган этикеттик билдирүүлөрдө ар бир маданият үчүн маанилүү болгон үстөмдүк мотивдер айкын көрүнөт. Каалоо-тилек билдирүүлөрүндөгү тилдик-маданий өзгөчөлүктөр элдин менталитетин, салттарын жана адаттарын көрсөтүп турат.

КОРУТУНДУ

Изилдөөдө орус жана түрк тилдериндеги кептик этикеттин лингвомаданият таануу жана прагмалингвистикалык анализи жүргүзүлдү. Толугу менен “Каалоо-тилек” кеп актысынын материалдары аркылуу анализ жүргүзүлгөн, анткени түрк тилиндеги бардык этикеттик катмар каалоо интенция жыштыгына ээ.

Кептик этикет — бул маанилүү тилдик жүрүм-турумдун бөлүгү болуп, улуттук - маданий өзгөчөлүктөргө ээ жана социалдык, тилдик нормалар менен жөнгө салынат. Кептик этикет формулалары лингвомаданият таануу изилдөөлөр үчүн тилдик маалыматтык материал болуп саналат, анткени алар улуттук коомдун түзүлүшү, ошондой эле улуттук дүйнө сүрөтү жөнүндө маданий, тарыхый жана социалдык маалыматты камтыйт. Улуттук – маданий дүйнө сүрөтү тилге карата баштапкы позицияны ээлейт. Ар бир эл дүйнөнү өзүнчө категорияларга бөлүп, маани-маңызын ачып көрсөтөт, бул реалдуу дүйнө сүрөтү аркылуу чагылдырылат.

Бул изилдөөдө ошондой эле орус жана түрк менталитеттеринин маанилүү өзгөчөлүктөрү, орус жана түрк этносторунун өкүлдөрүнүн коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир этүүчү улуттук идеялар аныкталып, анализденген. Башкы өзгөчөлүктөр катары орус менталитетинин төмөнкү белгилери белгиленет: биримдик, тарыхый сабырдуулук, турмуштук импульсивдүүлүк, социалдык мамилелердеги жан дилинден мамиле, ой жүгүртүүдөгү жаратмандык, этиятсыздык, орто деген түшүнүктү жактырбоо, мыйзамды тоготпоо, идеалдарга муктаждык, тышкы көзөмөл алдында жоопкерчилик, адилеттүүлүккө болгон аракет, материалдык нерселердин арткы планда болушу, улуттук өзүн-өзү сыңдоо, үйрөнүү пассивдүүлүгү, кыйынчылыктарды чечүүнүн жөнөкөй жана тез жолдоруна ишенүү, борбордон башкаруу аркылуу маселелерди чечүү үмүтү.

Түрк маданиятынын каркасын түзгөн түшүнүктөр: “*namus*” (*ар-намыс*), “*saygi*” (*урмат*), “*şeref*” (*даңк*). Түрк маданиятынын идентификация

параметрлерине динге жана улуттук идеяларга болгон байланышты белгилеп кетсе болот, алардын арасында үй-бүлө, спорт, аскердик милдеттүү кызматтар маанилүү орунду ээлейт. Мунун баары түрк этносунун стереотиптик жана уникалдуу жүрүм-турумунун калыптануусуна таасир этет. Түрк коомундагы маданий үстөмдүк катары урмат-сый, конок кабыл алуу, кайрымдуулук, сабырдуулук жана улуттук сыймык болуп саналат. Түркиянын географиялык жайгашуусу, Европанын жана Азиянын ортосунда болуп, чыгыш жана батыш маданияттарын кошуп, түрк этносу көп улуттуу түзүлүшкө ээ болгондугу түрк улуттук мүнөзүнүн ар түрдүүлүгүн түшүндүрөт. Түрк коомунун ар түрдүү катмарларындагы адамдардын жашоо образы, ой жүгүртүүсү, жүрүм-туруму, көнүмүштөрү айырмаланып турары анык.

Кептик этикет прагмалингвистикада изилдөө объекти болуп саналат, анткени кептик этикеттин эрежелерин сактоо - ийгиликтүү жана гармониялуу коммуникациянын шарты болуп эсептелет. Прагматика “адам тилдин жардамы менен кандай иш-аракет кылат?” деген суроо менен алектенет.

Бул изилдөөнүн объектиси – орус жана түрк тилдериндеги кептик этикеттик каалоо-тилек билдирүүлөрү болуп саналат. Каалоо-тилек экспрессивдик тилдик актыларга (Ж. Р. Серлдин терминологиясында) же бехабитивдерге (Ж. Л. Остиндин терминологиясында) тиешелүү. Прагматикалык өзгөчөлүктөрдүн арасында каалоонун иллокутивдик күчүн билдирүү жолу да өзгөчөлөнөт: түз жана кыйыр. Кептик билдирүүнүн ийгилиги анын иллокутивдик күчүн туура түшүнүү жана интерпретациялоо менен аныкталат. Түз кептик актыларында эксплициттик маани сүйлөмдүн компоненттеринин жалпы тилдик мааниси аркылуу аныкталат, ал эми кыйыр кеп актыларында бир кеп актысынын иллокутивдик күчү башка бир кеп актысын ишке ашыруу үчүн колдонулат жана бул сүйлөөчүнүн коммуникативдик компетенциясынын негизинен ишке ашат.

Орус тилинде каалоо-тилек түз эксплициттүү түрдө “каалоо-тилек” перформативдик этикеттик сөзү менен жана кыйыр түрдө, сүйлөөчүнүн коммуникативдик компетенциясын талап кылган жол менен билдирилет, бирок негизинен имплициттүү-перформативдик каалоо билдирүүлөрү колдонулат.

Түрк тилинде каалоо-тилек кеп актысы көп учурда Аллага багытталган өтүнүч болуп, поли-интенционалдуу кептик акт болуп саналат. Түрк тилинде каалоо-тилек түз жана кыйыр кептик акт катары берилет жана эксплициттүү же имплициттүү-перформативдик түрдө билдирилет. Каалоо билдирүүлөрүн түзүүдө түрк тилинде буйрук этиш ыңгайы кеңири колдонулат, ал эми өткөн чактын индикативи менен колдонулган учурлар өтө эле аз.

Түрк тилиндеги “Каалоо-тилек” кеп актысы анын көп кездешүүсү жана кырдаалдыгынын ар түрдүүлүгү менен айырмаланат. Изилдөөдө түрк

тилиндеги каалоо билдирүүлөрү функционалдык-семантикалык критерийлерге ылайык системалаштырылган. Түрк тилиндеги каалоо билдирүүлөрү үч категорияга бөлүнгөн: жалпы каалоолор жана баталар, кырдаалдык каалоолор жана синкреттүү каалоолор.

Орус жана түрк тилдериндеги каалоо билдирүүлөрүнүн анализи эткеттик билдирүүлөр лингвомаданий өзгөчөлүктөргө бай, улуттун менталитетин, салттарын жана адаттарын көрсөтөт. Лингвомаданият таануу жактан тилдик бирдиктерди изилдөө этнос менталитетинин өзгөчөлүктөрүн аныктоого жардам берет. Салыштырмалуу лингвомаданият таануу башка элдин менталитетин гана үйрөнүүгө эмес, ошол эле учурда өз элинин тилин жана маданиятын жакшыраак түшүнүүгө мүмкүнчүлүк берет. Башка элдин этикетинин жана моральдык баалуулуктарынын өзгөчөлүктөрүн билбөө, ар кандай этникалык маданияттардын өкүлдөрүнүн кыймыл-аракетин же сүйлөгөн сөзүн туура түшүнбөөгө алып келиши мүмкүн, бул өз ара маданияттар аралык байланышта кыйынчылыктарды жаратат.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. **Янкын, Н.В.** Орус жана түрк тилдериндеги вокативдердин коммуникативдик-прагматикалык сүрөттөлүшү [Текст] / Н.В. Янкын // Когнитивдик лингвистика жана концептуалдык изилдөө: XXVI Эл аралык жайкы илимий мектептин илимий макалалар жыйнагы. – 2017. – Чет тилдер институту (Санкт-Петербург). – С. 172-181.

https://drive.google.com/file/d/1kDmDs1m47n8g5gXDXw67cSAEMyGLi3_S/view?usp=drive_link

2. **Янкын, Н.В.** Орус жана түрк тилдериндеги “Каалоо-тилек” кеп актысынын прагмалингвистикалык аспектиси [Текст] / Н.В. Янкын // Бишкек гуманитардык университетинин жарчысы. – 2018. – № 1(43). – С. 41-44.

<https://elibrary.ru/item.asp?id=34900772>

3. **Янкын, Н.В.** Түрк студенттерине орус тилинин кептик этикетти үйрөтүүдө лингво-маданий интерференция [Текст] / Н.В.Янкын // Тил жана тил процесстеринин өнүгүү динамикасы жөнүндө эркин талкуу: Евгений Дмитриевич Поливановдун 130 жылдыгына арналган Эл аралык илимий конференциянын материалдары, Бишкек, 10–11-июнь, 2021-жыл. – Бишкек: Б.и., 2021. – Б.265-270. <https://elibrary.ru/item.asp?id=46278119>

4. **Янкын, Н.В.** Түрк студенттерине орусча кептик этикетти үйрөтүүдө интерференция маселеси жөнүндө [Текст] / Н.В.Янкын // Жаштардын көзү менен заманбап илимдин парадигмасы: филиалдын негиздөөчүлөрү Т.Ж. Атжанова жана А.М. Роднованын элесине арналган XV эл аралык илимийпрактикалык конференциянын материалдары жыйнагы, Костанай, 12-апрель, 2021-жыл. - Костанай: Челябинск мамлекеттик университети, 2021. – Б. 534537. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48154238>

5. **Янкын, Н.В.** Түрк тилдүү аудиторияда орус тилин чет тили катары окутуу сабагында орус тилиндеги кептик этикетти үйрөтүү [Текст] / Н. В. Янкын // Тармактар аралык илимий мейкиндиктеги гуманитардык изилдөөлөрдүн жарчысы. – 2023. – № 1(3). – С. 167-169. <https://elibrary.ru/item.asp?id=61330480>
6. **Янкын, Н.В.** Орус жана түрк тилдеринде бейтааныш адресатка кайрылуулардын коммуникативдик-прагматикалык сүрөттөлүшү [Текст] / Н.В. Янкын // Кыргызстанда илим, жаңы технологиялар жана инновациялар – 2023. – № 1. – Б. 245-249. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53729031>
7. **Янкын, Н.В.** Орус тилине салыштырмалуу түрк тилиндеги “коштошуу” кеп актынын прагматикалык байлыгы [Текст] / Н.В.Янкын // Кыргызстанда илим, жаңы технологиялар жана инновациялар – 2023. – № 1. – Б. 250-253. <https://elibrary.ru/item.asp?id=53729032>
8. **Янкын, Н.В.** Орус жана түрк тилдериндеги “Ыраазычылык” сөз актынын иштөө өзгөчөлүктөрү [Текст] / Н.В. Янкын // БГУнун жарчысы. – 2023. – № 1(63). – С. 207-210. <https://elibrary.ru/item.asp?id=54407458>
9. **Янкын, Н.В.** Орус жана түрк тилдериндеги “көңүл айтуу” сөз актынын лингвомаданий өзгөчөлүктөрү [Текст] / Н.В.Янкын // Заманбап реалийлердин контекстинде тил жана сөз: Кыргызстандын атактуу тилчиси Геннадий Степанович Зенковдун 100-жылдыгына арналган Эл аралык илимий конференциянын материалдары, Бишкек, 06–07-июль, 2024-ж. – Бишкек: Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети, 2024. – Б.310-317. <https://elibrary.ru/item.asp?id=67896696>
10. **Янкын, Н.В.** Орус жана түрк тилдериндеги каалоо кеп актысындагы ден соолук мотиви [Текст] / Н.В.Янкын // Кыргызстандын атактуу орустаануучулары: Л.А.Шеймандын жана Г.С. Зенковдун 100 жылдыгына арналган Эл аралык илимий-практикалык конференциянын материалдарынын жыйнагы – Бишкек, 2024. – Б. 363-370. https://drive.google.com/file/d/1XWgFPeSE8DbZz5iSL2FYEPmf6LNk5IHq/view?usp=drive_link
11. **Янкын, Н. В.** Орус жана түрк тилдериндеги эмгек ишмердүүлүгүндөгү кырдаалдык каалоолор [Текст] / Н. В. Янкын // Илим жана практика жарчысы. – 2024. – V. 10, № 12. – Б. 634-640. <https://elibrary.ru/item.asp?id=78065640>

Янкын Наталья Викторовнанын “Орус жана түрк тилдериндеги кептик этикеттин лингвомаданият таануу өзгөчөлүктөрү” аттуу темада 10.02.20 - тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Негизги сөздөр: кептик этикет, маданият, менталитет, маданий код, дүйнөнүн тилдик сүрөтү, лингвомаданий өзгөчөлүктөр, прагмалингвистикалык параметрлер, кеп актысы, каалоо-тилек, коммуникативдик жүрүм-турум.

Изилдөөнүн **объектиси** улуттук маданият контекстинде орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек этикеттик кеп формулалары болуп саналат.

Изилдөөнүн **предмети** орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек функциясы бар туруктуу этикеттик туюнтмалардын улуттук-маданий жана прагмалингвистикалык өзгөчөлүктөрү болуп эсептелет.

Изилдөөнүн **максаты** - орус жана түрк коммуникациясындагы каалоо-тилек кеп актысынын мисалында этикеттик туюнтмаларынын лингвомаданий жана прагматикалык параметрлеринин өзгөчөлүктөрүн аныктоо.

Изилдөө методдору: сүрөттөө-аналитикалык, салыштырма, талдоо, синтез, материалды жалпы тандоо, байкоо ыкмасы, семантикалык жана лингвопрагматикалык талдоо ыкмалары.

Изилдөөнүн жыйынтыктары жана жаңылыгы:

1. Этностун коммуникативдик жүрүм-турумуна таасир этүүчү улуттук мүнөздүн басымдуу менталдык өзгөчөлүктөрү, орус жана түрк элдеринин этномаданий артыкчылыктары жана баалуулуктары аныкталды.

2. Орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек кеп актысынын тилдик жасалгаланышынын өзгөчөлүгү, прагматикалык жана экстралингвистикалык өзгөчөлүктөрү аныкталды.

3. Орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилек кеп актысын түзгөн кептик этикеттин формулалары системалаштырылды. Орус жана түрк тилдериндеги каалоо-тилектин этикеттик туюнтмалар салыштырылып, этикеттик лексиканын лингвомаданий жана прагмалингвистикалык өзгөчөлүктөрү жана аткарган функциясы аныкталды.

Колдонуу чөйрөсү. Иштин жыйынтыктары салыштырма лингвомаданият таануу жана лингвоөлкө таануу боюнча атайын курстарды окутууда, котормонун жалпы жана жеке теориясы, маданияттар аралык коммуникациянын теориясы жана практикасы боюнча, сөздүктөрдү түзүүдө, ошондой эле орус жана түрк тилдерин окутуу боюнча окуу китептерин түзүүдө жана практикалык колдонмолорду иштеп чыгууда колдонулушу мүмкүн.

РЕЗЮМЕ

диссертации Янкын Натальи Викторовны на тему: «Лингвокультурологические особенности речевого этикета в русском и турецком языках», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: речевой этикет, культура, ментальность, культурный код, языковая картина мира, лингвокультурологические особенности, прагмалингвистические параметры, речевой акт, пожелание, коммуникативное поведение.

Объектом исследования послужили этикетные речевые формулы пожелания в русском и турецком языках в контексте национальной культуры.

Предметом настоящего исследования являются национальнокультурные и прагмалингвистические особенности устойчивых этикетных выражений с функцией пожелания в русском и турецком языках.

Цель исследования – выявить лингвокультурологическую специфику и определить особенности прагматических параметров этикетных выражений на примере речевого акта пожелания в русской и турецкой коммуникации.

Методы исследования: описательно-аналитический, сопоставительный, анализ, синтез, сплошная выборка материала, метод наблюдения, приемы семантического и лингвопрагматического анализа.

Результаты исследования и его новизна.

1. Выделены доминантные ментальные особенности национального характера, этнокультурные приоритеты и ценности русского и турецкого народов, которые оказывают влияние на коммуникативное поведение этноса.

2. Выявлена специфика языкового оформления, прагматические и экстралингвистические особенности речевого акта пожелание в русском и турецком языках.

3. Систематизированы формулы речевого этикета, оформляющие речевой акт пожелание в русском и турецком языках. Проведен сопоставительный анализ этикетных выражений пожелания в русском и турецком языках, выявлены лингвокультурологические и прагмалингвистические особенности этикетной лексики и специфика ее функционирования в сопоставляемых языках.

Область применения. Результаты работы могут использоваться при чтении спецкурсов по сопоставительной лингвокультурологии и лингвострановедению, по общей и частной теории перевода, теории и практике межкультурной коммуникации, при составлении словарей, а также при создании учебников и разработке практических пособий по обучению русскому и турецкому языкам.

RESUME

of the dissertation by Iankyn Natalia Viktorovna on the topic: “Linguocultural Peculiarities of Speech Etiquette in Russian and Turkish Languages”, submitted for the scientific degree of Candidate of Philological Sciences in the specialty 10.02.20 – Comparative-Historical, Typological and Comparative Linguistics

Keywords: speech etiquette, culture, mentality, cultural code, linguistic worldview, linguocultural features, pragmalinguistic parameters, speech act, wish, communicative behavior.

Object of study: Etiquette speech formulas of wishes in Russian and Turkish languages in the context of national culture.

Subject of study: National-cultural and pragmalinguistic features of fixed etiquette expressions with the function of wishes in Russian and Turkish languages.

Research objective: To identify linguocultural specificity and determine the pragmatic parameters of etiquette expressions using the speech act of wishes in Russian and Turkish communication.

Research methods: Descriptive-analytical, comparative, analysis, synthesis, comprehensive material selection, observation method, techniques of semantic and linguopragmatic analysis.

Research findings and novelty:

1. Identified dominant mental features of national character, ethnocultural priorities, and values of Russian and Turkish peoples that influence the communicative behavior of the ethnos.
2. Revealed the specifics of linguistic design, pragmatic and extralinguistic features of the speech act of wishes in Russian and Turkish languages.
3. Systematized speech etiquette formulas organizing the speech act of wishes in Russian and Turkish languages. Conducted a comparative analysis of etiquette wish expressions in Russian and Turkish languages, identified linguocultural and pragmalinguistic features of etiquette vocabulary and the specifics of its functioning in the compared languages.

Scope of application: The results of the work can be used in reading special courses on comparative linguoculturology and linguistic country studies, on general and specific translation theory, theory and practice of intercultural communication, in compiling dictionaries, as well as in creating textbooks and developing practical manuals for teaching Russian and Turkish languages.